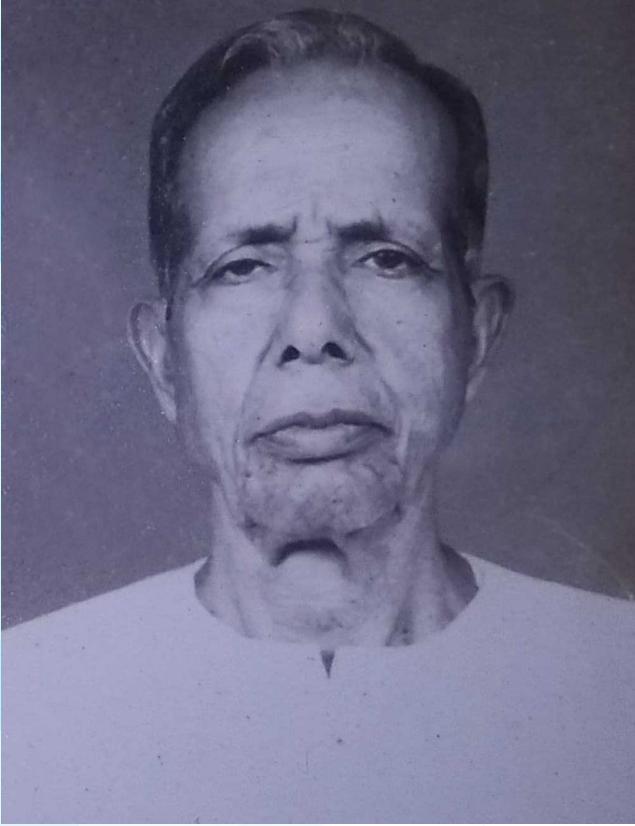

অধ্যাপক ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তীৰ সৈতে এটি সাক্ষাৎকাৰ

(‘গণিত বিকাশ’ৰ পূৰণি পৃষ্ঠাৰ পৰা তুলি অনা এই সাক্ষাৎকাৰটি আজিও প্ৰাসংগিক বা অধিক প্ৰাসংগিক।)

[কটন মহাবিদ্যালয়ৰ গণিত বিভাগৰ প্ৰাক্তন মুৰব্বী অধ্যাপক ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তীৰ নাম অসমত গণিতৰ সৈতে আওপকীয়া সম্বন্ধ থকা, নাইবা তেনে সম্বন্ধ নথকা মানুহৰ মাজতো অতি পৰিচিত। ছাত্ৰ-ছাত্ৰী, গণিতৰ শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীৰ কথা নকলোৱেইবা। এনে এজন ব্যক্তিৰ সৈতে সশৰীৰে চিনাকি হোৱাৰ আশা নেথাকিলেও আলোচনীৰ মাধ্যমেৰে চিনাকি হ’বলৈ পালেও এটা ৰোমাঞ্চ অনুভৱ কৰা হয়। ‘গণিত বিকাশ’ৰ পঢ়ুৱৈ সমাজক সেই ৰোমাঞ্চৰ ভাগ দিয়াটোৱেই চক্ৰৱৰ্তী ছাৰৰ সৈতে সম্পাদিকা অমলা বেজবৰুৱাৰ এই কথোপকথনৰ উদ্দেশ্য।]

অমলা বেজবৰুৱা: ছাৰ, আপোনাৰ কৰ্মজীৱনৰ বিষয়ে নৌ সোধোতেই আপোনাৰ ক’ত, কেতিয়া জন্ম হৈছিল, স্কুল-কলেজৰ শিক্ষা ক’ত আহৰণ কৰিছিল, কৰ্মজীৱন ক’ত কেনেকৈ আৰম্ভ

কৰিছিল, এইবোৰ জানিবলৈ কৌতুহল হ’বই দিয়কচোন। গতিকে পুৰণি কথা কওক অলপ।

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: বুজিছা, কামৰূপ জিলাৰ নলবাৰী থানাৰ পৰা দুমাইল দক্ষিণে আৰিকুছি গাঁৱত ১৯১৪ চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত মোৰ জন্ম। গাঁৱৰে পাঠশালা আৰু ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলৰ শিক্ষা শেষ কৰি নলবাৰী গৰ্ডন হাইস্কুলত নৱমমানলৈ পঢ়োঁ। গোৱালপাৰা জিলাৰ বগৰিবাৰী এইচ এন চেমিনাৰীৰ পৰা মেট্ৰিক পাছ কৰি ১৯৩৫ চনত কটন মহাবিদ্যালয়ৰ আই এচ চি ক্লাচত ভৰ্তি হওঁ। ১৯৩৯ চনত বি এ পাছ কৰি গুৱাহাটীৰ কামৰূপ একাডেমীত প্ৰায় এবছৰ কাল শিক্ষকতা কৰোঁ, আৰু আৰ্ল ল কলেজত পঢ়োঁ। ১৯৪৪ চনত কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা Applied Mathematics বিষয়ৰ এম এ পাছ কৰি প্ৰায় এবছৰ কাল বৰপেটা আৰু নগাওঁ মহাবিদ্যালয়ত শিক্ষকতা কৰাৰ পিছত ১৯৪৬ চনৰ আগষ্ট মাহত কটন মহাবিদ্যালয়ত শিক্ষকতা আৰম্ভ কৰোঁ। ১৯৭২ চনত মুৰব্বী অধ্যাপক পদৰ পৰা অৱসৰ পাওঁ।

অমলা বেজবৰুৱা: মোৰ এটা ভুল ধৰণা আছিল। মই ভাবিছিলো আপুনি কলেজ শিক্ষকতা প্ৰথমেই কটনতে আৰম্ভ কৰে। আপুনি শিক্ষকতা বাছি লোৱাৰ বিশেষ কাৰণ আছিল নেকি?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: আমাৰ দেশত কোনেও শিক্ষকতা বাছি নলয়। নিৰুপায় হ’লে শিক্ষক হয়। শিক্ষক হোৱাৰ পিছতো অন্য চেষ্টা চলি থাকে। পাঠশালাত পঢ়োতে শিক্ষকতাৰ এটা প্ৰেৰণা পাইছিলোঁ। আমাৰ দিনত ছাত্ৰক শিক্ষক আৰু চেকনি উভয়ে শিকাইছিল। চেকনিৰ যোগাৰো পণ্ডিতক ছাত্ৰই দিব লাগিছিল। দৈহিক শাস্তিৰ সমৰ্থক মই নহওঁ। মোৰ ক্ষেত্ৰত, দুটা ভাল চেকনিৰ কোবৰ কাৰণেই আজি তোমাৰ এই প্ৰশ্নৰ সন্মুখীন হ’ব লগা হৈছে। কোব খাই ভাবিছিলো ময়ো শিক্ষক হ’লে কোবাব পাৰিম। আজিকালি চেকনিৰ অভাৱত অকল জীৱিকাই শিক্ষকতাৰ প্ৰেৰণা।

আন চাকৰিৰ কাৰণেও মই চেষ্টা কৰিছিলোঁ। কিছুমান চাকৰিৰ কাৰণে বয়সো উকলিল। মহাবিদ্যালয়ত অধ্যাপনা কৰাৰ এটা ইচ্ছা আছিল। প্ৰেৰণা পাইছিলো কটন মহাবিদ্যালয়ৰ কেইজমান কৃতী শিক্ষকৰ পৰা। কটন মহাবিদ্যালয়ত সোমাব নোৱাৰিলে গুৱাহাটীত ওকালতি কৰা খাটাং আছিল।

অমলা বেজবৰুৱা: ছাৰ, আপুনি মহাবিদ্যালয়ত প্ৰথমে কি কি বিষয় পঢ়ুৱাইছিল?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: মহাবিদ্যালয়ত সোমায়ে কেইবাটাও বিষয় শিকাব লগা হৈছিল। B. Sc. (Pass) ক্লাছত Integral Calculus, Differential Equations, আৰু অনাৰ্চ ক্লাছত Statics, Dynamics, Hydrostatics শিকাইছিলোঁ। আৰম্ভণিতে মই দুজন মেধাৱী ছাত্ৰ শৰৎ চন্দ্ৰ বৰুৱা¹ আৰু ৰাজেন সিঙক² অনাৰ্চ ক্লাছত পাইছিলোঁ। তেওঁলোককতকৈ ময়ে বেছি উপকৃত হৈছিলোঁ।

অমলা বেজবৰুৱা: কেতিয়াবা ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ একোটা প্ৰশ্ন শিক্ষকৰ বাবে অনুপ্ৰেৰণা স্বৰূপ হয়। আনহাতে নতুন অৱস্থাত এনে প্ৰশ্নই কেতিয়াবা শিক্ষকক বিপাণ্ডতো পেলায়। তেনেই নবীন শিক্ষক হৈ থাকোতে আপুনি কেতিয়াবা ফান্দত পৰিছিল নেকি?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: মোৰ ধাৰণা যে প্ৰথম অৱস্থাত চেহেৰা আৰু পোছাকৰ³ বাবেই ছাত্ৰসকলে মোক গণিতৰ শিক্ষক ৰূপে বৰ ভাল পোৱা নাছিল। মোৰ এজন অতি প্ৰিয় ছাত্ৰই এবাৰ সুধিছিল, মই সংস্কৃতত M.A. পাছ কৰাৰ পিছত কেতিয়া অংক পঢ়িলোঁ। গণিতৰ ক্লাছত ছাত্ৰক অংকই শাসন কৰে। অংকৰ প্ৰশ্ন কৰি শিক্ষকক ফান্দত পেলোৱা ছাত্ৰ অতি কম। ফান্দত পৰাটো নবীন শিক্ষকৰ পক্ষে ভাল। তেতিয়া তেওঁ ভাল শিক্ষক হ’ব পাৰে— যদি তেওঁৰ সেই ইচ্ছা থাকে।

সৌভাগ্যক্ৰমে মই এবাৰ এটা ভাল ফান্দত পৰিছিলোঁ। সেই ফান্দত নপৰা হ’লে গতানুগতিক ভাবেই মোৰ শিক্ষকতাৰ অন্ত পৰিলহেঁতেন। প্ৰথম বাৰ্ষিক বীজগণিতৰ ক্লাছত এজন ছাত্ৰই হঠাৎ মোক প্ৰশ্ন কৰিলে— দুটা নিগেটিভ সংখ্যাৰ গুণফল কিয় পজিটিভ হয়। এই ছাত্ৰজনে সেইবছৰ মণিপুৰৰ পৰা মেট্ৰিক পৰীক্ষাত প্ৰথম স্থান লাভ কৰিছিল। মই কৈছিলোঁ, মেট্ৰিক ক্লাছৰ কথা কলেজত শিকোৱা নহয়।

যদি $(-)\times(-)=(-)$ ধৰা হয়, তেন্তে বাস্তৱ প্ৰশ্ন সমাধানত বিজুতি ঘটে— এনে ধৰণৰ সাধাৰণ জ্ঞানৰ যুক্তিৰেও গণিতৰ এই নিয়মৰ যুক্তিযুক্ততা দেখুৱাব পাৰি। এই প্ৰশ্নৰ সন্মুখীন হৈ উচ্চ গণিতৰ শিক্ষকক বিব্ৰত হোৱা দেখিছিলোঁ। অজ্ঞতা প্ৰকাশ হোৱাৰ ভয়ত আমি কৃত্ৰিম জ্ঞানৰ ভাৰ বহন কৰোঁ।

অমলা বেজবৰুৱা: ছাৰ, আপোনাৰ নিজৰ শিক্ষাগুৰুসকলৰ ভিতৰত কেইগৰাকীমানে নিশ্চয় আপোনাৰ মনত বিশেষভাৱে ৰেখাপাত কৰিছিল। তেনে স্মৰণীয় শিক্ষকৰ কথা কওকচোন।

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: এই প্ৰসঙ্গত মোৰ মনত পৰিছে কেইজনমান আদৰ্শ গণিত শিক্ষকৰ কথা। কটন মহাবিদ্যালয়ৰ নমস্য হৰ্ষনাথ সেনৰ ক্লাছ হৰ্ষময় আছিল। মৰমসনা হাঁহিমুখে

ছাত্ৰৰ গধুৰ মন পাতল কৰি দিয়ে। “Very easy, extremely easy” বুলি হাঁহিমুখে বোৰ্ডত মুগৰ গাজীৰ দৰে স্পষ্ট সুন্দৰ আখৰ θ , ϕ , ল, লিখে, আমি ৰ লাগি বোৰ্ডৰ পিনে চাই থাকোঁ। বিশেষভাৱে অনুপ্ৰাণিত কৰা আন দুজন শিক্ষক হ’ল কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ প্ৰায়োগিক গণিত বিভাগৰ অধ্যাপক শুদ্ধোধন ঘোষ আৰু নৃপেন্দ্ৰনাৰায়ণ সেন। ঘোষে Analysis আৰু Complex Variable পঢ়ুৱায়, বোৰ্ডত লিখি স্পষ্ট ভাষাত অনৰ্গল ব্যাখ্যা কৰে, ড্ৰফ্ৰেপ নাই সময়-প্ৰৱাহৰ। সেনে কোনো খুঁত নৰখাকৈ গতিবিজ্ঞানৰ উপপাদ্য আৰু প্ৰশ্নবোৰ ব্যাখ্যা কৰে। কেতিয়াও ছাত্ৰক হতাশ নকৰে। মাজে সময়ে ছাত্ৰক অংক কৰিবলৈ দিয়ে, ওচৰলৈ গৈ চায়। অলপ কিবা লিখা দেখিলেই “Very good, that’s right” বুলি কয়। কিতাপত “clearly it follows, it is obvious” লিখা থাকিলে মিচিকিয়া হাঁহিৰে “it’s not that clear, that obvious” বুলি মন্তব্য কৰে। বিনা প্ৰস্তুতিৰে নোট অৱলম্বন কৰি বোৰ্ডত লিখি অসুবিধাত পৰিলে মোৰ হৰ্ষবাবু আৰু নৃপেনবাবুক মনত পৰিছিল। যিসকল শিক্ষকে এনে শিক্ষকৰ তলত পঢ়ে তেওঁলোকক কোনো প্ৰশিক্ষণৰ আৱশ্যক নহয়।

অমলা বেজবৰুৱা: যিবোৰ পাঠ প্ৰথমে ড্ৰিল জাতীয় হৈ থাকে, Integration, differentiation, সেইবোৰ কেনেকৈ আৰু কোন স্তৰত মনোগ্ৰাহী কৰিছিল?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: Drill স্তৰত ছাত্ৰক বেছিদিন আৱদ্ধ ৰাখিলে differentiation আৰু integration নিৰস হয়। নতুনত্বৰ স্বাদ থাকোতেই ছাত্ৰক তাৰ প্ৰয়োগ স্তৰলৈ নিলে বিষয় মনোগ্ৰাহী হয়।

অমলা বেজবৰুৱা: কটন মহাবিদ্যালয়ৰ পৰা বহু শিক্ষক পাছলৈ অসম চৰকাৰৰ শিক্ষা বিভাগতে নানা প্ৰশাসনীয় ভাৰ লয়গৈ। আপুনি ইন্সপেক্টৰ জাতীয় চাকৰি কিয় নল’লে?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: প্ৰশ্নটোৰ পোনতে উত্তৰ হ’ব মোক ইন্সপেক্টৰ নাপাতিলে। স্বাধীনতাৰ আগলৈ কটন মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যাপকসকলৰ পৰা Seniority basis অত D.P.I., Inspector নিয়োগ কৰিছিল। মোৰ চাকৰি কালত কটন মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰফেচৰ সকলৰপৰা ইন্সপেক্টৰ নিৰ্বাচন কৰা হৈছিল। ষাঠিৰ দশকত মই যেতিয়া প্ৰফেচৰ পদলৈ উন্নীত হলোঁ, তেতিয়া মোক Inspector পাতিলে মই খুব সম্ভৱ গলোহেঁতেন। সৌভাগ্যক্ৰমে মই ৰক্ষা পৰিলোঁ।

মোৰ বাবে ইন্সপেক্টৰ পদটোৰ এটা glamour আছিল। তাৰ কাৰণ পূজ্যপাদ শৰৎ চন্দ্ৰ গোস্বামীদেৱৰ আদৰ্শ। তেখেত আছিল অসমৰ একমাত্ৰ স্কুল পৰিদৰ্শন কৰা ইন্সপেক্টৰ। এবাৰ তেখেতে স্কুল পৰিদৰ্শন কৰা দেখিছিলোঁ। মই তেতিয়া নলবাৰী গড়ন

¹ শৰৎ বৰুৱাই ইঞ্জিনিয়াৰিঙৰ ডক্টৰেট লৈ অসম চৰকাৰৰ বিষয়া হিচাপে নানা স্থানত কাম কৰি শেষত উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা সংসদৰ চেয়াৰমেন পদৰ পৰা অৱসৰ লয়।

² ড° কে ৰাজেন্দ্র সিঙেও নানা ঠাইত অধ্যাপনা কৰি গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গণিত বিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক পদৰ পৰা অবসৰ লয়।

³ ছাৰে সদায় চুৰিয়া-পাজ্জাৰী পিন্ধিছিল।

হাইস্কুলৰ নৱম শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ। ইন্সপেক্টৰ ক্লাছত সোমাল; ধনীয়া মানুহজন, লগত হেডমাষ্টাৰ মণিবাবু আৰু এচিষ্টেণ্ট হেডমাষ্টাৰ কেশৱবাবু। মণিবাবু আছিল নামকৰা ইংৰাজী শিক্ষক; কেশৱবাবু আছিল সকলো ছাত্ৰৰে terror গণিত শিক্ষক। ইন্সপেক্টৰে ক্লাছৰ এজন ছাত্ৰক ইংৰাজী পঢ়িবলৈ দিলে। নিজে পঢ়ি বুজাই দিছিল কেনেকৈ পঢ়িব লাগে। মোক এটা জ্যামিতিৰ ৰাইডাৰ (rider) প্ৰমাণ কৰিব দিছিল। এইদৰে তিনিদিন একেৰাহে গোটেই স্কুল পৰিদৰ্শন কৰি দুই-এদিন পিছতে পৰিদৰ্শন ৰিপ’ৰ্ট পঠিওৱা মোৰ মনত পৰে। এইদৰে স্কুল পৰিদৰ্শন কৰি গোস্বামীদেৱে শিক্ষকসকলক যি প্ৰশিক্ষণ দিছিল তাৰ তুলনাত আজিকালি ঢাক-ঢোল বজোৱা এমাহৰ শিক্ষক প্ৰশিক্ষণ, প্ৰশিক্ষণৰ উপহাস।

যদিও মই ইন্সপেক্টৰ নহ’লো, তেতিয়া স্কুল ইন্সপেক্টৰ অধ্যাপক দণ্ডেশ্বৰ গগৈৰ বে-চৰকাৰী সহ-ইন্সপেক্টৰ ৰূপে অসমৰ বহু স্কুল পৰিদৰ্শন কৰিছিলোঁ, বহু শিক্ষকক গণিত প্ৰশিক্ষণ দিছিলোঁ, কেতিয়াবা ক্লাছত পঢ়ুৱাইছিলোঁ। এবাৰ দিল্লীত কুটুব মিনাৰৰ বিপৰীতে থকা উচ্চতৰ মাধ্যমিক স্কুলখন পৰিদৰ্শন কৰিছিলোঁ, স্ব-নিয়োজিত আকস্মিক দৰ্শক ৰূপে। স্কুলত ভূগোলৰ ক্লাছৰ ছাত্ৰই চাণ্টিয়াগো ক’ত কৈছিল, কিন্তু শ্বিলং ক’ত ক’ব নোৱাৰিলে।

অমলা বেজবৰুৱা: আপুনি কিতাপ কিয় লিখিবলৈ ল’লে ছাৰ? কেবল ধন ঘটাবলৈকে নে?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: প্ৰশ্নটোৰ ইংগিত হৈছে সাধাৰণতঃ শিক্ষকে কিতাপ লিখে ধন ঘটাবলৈ। মোৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰম হ’বনে? অকল ধনেই লক্ষ্য নহ’ব পাৰে বুলিও প্ৰশ্নত অলপ সন্দেহ আছে! উচ্চ স্তৰত ভাৰতীয় গ্ৰন্থকাৰৰ কিতাপৰ সংখ্যা নিচেই কম। আমি পঢ়া কালত গণিতৰ আটাইবোৰ কিতাপ ইংৰাজ লিখকৰ। স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতীয় গ্ৰন্থকাৰে লিখা গণিতৰ কিতাপ বেছিভাগ নোট জাতীয়। স্কুল গণিতৰ কিতাপৰ সংখ্যাও বেছি নাছিল। মই কিতাপ লিখাৰ সময়লৈকে ঊনবিংশ শতাব্দীতে লিখা বীজগণিত আৰু পাটীগণিতৰ দুখন কিতাপ অসমৰ স্কুলৰ পাঠ্য আছিল।

দুটা নিগেটিভ সংখ্যাৰ গুণফল কিয় পজিটিভ তাৰ সন্তোষজনক উত্তৰ দিব নোৱাৰি বৰ লাজ পাই Teaching of mathematics সম্পৰ্কে মই কিছুমান কিতাপ পঢ়িলোঁ। কিতাপবোৰ পঢ়ি দেখিলো, আমাৰ স্কুলৰ গণিত শিক্ষাৰ সংস্কাৰ অতি আৱশ্যক। সেই সময়তে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ে আই. এছ-ছি ক্লাছত Calculus পাঠ্য ৰূপে সুমাই দিছিল। সেই পাঠ্যক্ৰম অনুযায়ী মই এখন Calculus অৰ কিতাপ লিখাৰ কথা দুই-এজনক কৈছিলোঁ। তেওঁলোকৰ পৰা বৰ উৎসাহ নাপাই মই এটা প্ৰত্যাহ্বান হিচাপে কিতাপখন লিখি উলিয়ালোঁ। ১৯৫৪ চনত আই. এছ-ছি পৰীক্ষাৰ্থীৰ সংখ্যা আছিল সাতশ। কোনো প্ৰকাশকে ইমান কম সংখ্যক ছাত্ৰৰ কাৰণে এখন কিতাপ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সাহ নকৰে। ভাগ্যক্ৰমে এজন উদ্যোগী যুৱকে মই লিখা স্কুলৰ বীজগণিতখন প্ৰকাশৰ আশাত এই কিতাপখন ছপা কৰি উলিয়ালে ১৯৫৪ চনত। আজি ত্ৰিশ বছৰৰ অধিক কাল কিতাপখন চলি আছে। কিতাপ লিখোতে

Teaching of Secondary Mathematics, Teaching of Calculus, আদি ভালমান কিতাপ পঢ়িছিলোঁ। অকল ধন ঘটাব কাৰণেই লিখা হ’লে কিতাপৰ ধৰণ সম্পূৰ্ণ পৃথক হ’লহেঁতেন।

অমলা বেজবৰুৱা: আপুনি শিক্ষকতা কৰি থাকোতেই পাঠ্যক্ৰম সলনি হৈছে। এই সাল-সলনিবোৰৰ বিষয়ে আপোনাৰ মতামত কি?

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে স্কুল-কলেজৰ পাঠ্যৰ সাল-সলনিৰ আৱশ্যক আছে। পাঠ্য পৰিৱৰ্তন আৰু নতুন পাঠ্য প্ৰবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত তিনিটা বিষয় বিশেষভাৱে চিন্তা কৰিবলগীয়া- পাঠ্য গ্ৰহণ কৰোতা, পাঠ্যদাতা, আৰু পাঠ্যদানৰ ব্যৱস্থা। এইবোৰ চিন্তা নকৰাকৈ পাঠ্য পৰিৱৰ্তন কৰিলে জাতিৰ মানৱ সম্পদৰ অপচয় হয়।

স্বাধীনতাৰ পিছত আজিলৈ তিনিটা শিক্ষা আয়োগ পতা হৈছে। প্ৰতিটো আয়োগৰ পিছতে শিক্ষাৰ গঠন আৰু পাঠ্য পৰিৱৰ্তন কৰা হয়। এটা আয়োগৰ অনুমোদন সাপেক্ষে প্ৰৱৰ্তিত পাঠ্যক্ৰমে গঢ় নোৱাৰে ল’লেই আন এটা আয়োগৰ জন্ম হয়। সঘনে পৰিৱৰ্তিত পাঠ্যক্ৰমে ছাত্ৰ-শিক্ষক উভয়কে অতিষ্ঠ কৰি তুলিছে।

বিগত পাঠ্য পৰিৱৰ্তনৰ পৰা ভীষণভাৱে ক্ষতিগ্ৰস্ত হৈছে মাধ্যমিক স্তৰ। এটা জাতিৰ শিক্ষা ক্ষেত্ৰত মাধ্যমিক স্তৰৰ শিক্ষাৰ গুৰুত্ব বেছি।

সৰ্বসাধাৰণ নাগৰিকৰ শিক্ষাৰ বাবে কেইটামান বিষয়ৰ শিক্ষা অপৰিহাৰ্য। সেইকেইটা বিষয় হ’ল- ভাষা, সাহিত্য, ইতিহাস, ভূগোল, গণিত, আৰু বিজ্ঞান। পৰম্পৰাগত পাঠ্যক্ৰমত বিজ্ঞানৰ বাহিৰে আন বিষয়কেইটাৰ শিক্ষাদানৰ এটা স্থিৰতা আছিল। পাঠ্য পৰিৱৰ্তনৰ ফলত বিজ্ঞান আৰু গণিতৰ বাহিৰে আন বিষয়ৰ শিক্ষা লোপ পালে। বিজ্ঞানৰ পাঠ্যদান হাস্যস্পন্দ, গণিতকো ক্ষত-বিক্ষত কৰা হৈছে। ভাষাশিক্ষাত ব্যাকৰণ নাই। ইতিহাস আৰু ভূগোলৰ পৰিৱৰ্তে সমাজবিদ্যা নামৰ এটা কিস্কৃত-কিমাৰ বিষয়ৰ সৃষ্টি হৈছে। কোঠাৰী আয়োগে ইতিহাস আৰু ভূগোল পৃথক বিষয় ৰূপে ৰখাৰ কথাই কৈছিল।

অকালতে তত্ত্বমূলক (premature abstraction) শিক্ষাৰ বিধান শিক্ষানীতি বিৰুদ্ধ। এতিয়া কিন্তু সেইটোৱে হৈছে। ইয়াৰ ফলত শিক্ষাৰ্থীয়ে কম বয়সতে দুৰ্বহ পাঠৰ ভাৰ বহন কৰিছে। আয়ত্ব কৰিব নোৱাৰা জ্ঞানৰ হেঁচাত শিক্ষাৰ্থীৰ শাৰীৰিক-মানসিক স্বাস্থ্য ভংগ হৈছে। নিৰুপায় হৈ ছাত্ৰসকলে পঢ়া-শুনা বাদ দি শিক্ষাৰ দোকানলৈ (teaching shops) লৰ দিছে। বিদ্যালয়বোৰ বিভালয় হৈছে। দুৰ্নীতিৰ কৰাল গ্ৰাসত সমগ্ৰ শিক্ষা বিভাগ নিমজ্জিত।

অমলা বেজবৰুৱা: এইটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈ আপোনাৰ mood বেয়া হৈ গ’ল যেন লাগিছে। আজিলৈ আহোঁ ছাৰ।

ৰজনীকান্ত চক্ৰৱৰ্তী: বাৰু যোৱা। সুবিধা পালে আকৌ কথা-বতৰা হ’ম কেতিয়াবা।